

Research Article/Araştırma Makalesi

Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller

The Rise of Anti-Westernism in the Ottoman Society: Economical, Political and Social Foundations

Bahadır NUROL¹

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yılını bir Batılılaşma tarihi olarak okumak mümkündür. Bu dönem, Batıyı örnek alma, kimi bakımlardan da özümseme çabaları içerir. Oysa Osmanlı tarihinde bir de Batı karşıtlığının ön planda olduğu dönemler vardır. Bu makalenin amacı, işte bu düşmanlık dönemlerini ve bunların ardında yatan sosyoekonomik ve siyasi gelişmeleri teşhis etmektir. Osmanlı devrinde Batı karşıtlığı kimi zaman yenilen ve köşesine çekilen, uzun zaman sinik tepkilerden ibaret kalan, ancak kimi zaman da son derece güçlenen dalgaları andırmaktadır. Dalgaların yükselişi, dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik atmosferiyle alakalıdır. Bu makale Osmanlı tarihinde söz konusu dalgaların tepe noktaya çıktığı üç dönemden söz etmektedir. Birinci dalga Batılılaşmanın ilk ve ürkek adımlarına sahne olan Lale Devrini izleyen reaksiyonlara işaret eder. İkincisi, Osmanlı tarihinin en kapsamlı Batılılaşma hamlesi olan Tanzimat'ın ardından gelen tepkilerde billurlaşır. Artık kapitalizm Osmanlı topraklarına girmiştir ve dönemin Batı karşıtlığını iktisadi politikalarından duyulan düş kırıklığıyla ilişkilendirmek mümkündür. Üçüncü büyük dalga ise, Osmanlı tarihinin son büyük kozmopolit atılımı olan 1908 devrimini izleyen ve imparatorluğun yıkılışına dek yükselen milliyetçi karşı akıma tekabül eder. Bu dalga Trablusgarp ve Balkan Savaşları'yla yükselir, I. Dünya Savaşıyla en üst aşamasına ulaşır. Balkanların kaybıyla açığa çıkan düş kırıklığı ve öfke, yükselen Türkçülük akımıyla birleşir. Bu karşıtlığa ekonomik alanda korumacı politikalar eşlik eder. Bu araştırma, üç farklı alana; iktisat, tarih ve sosyolojiye dair veriyi bir araya getiren disiplinlerarası bir çalışmadır.

Jel Kodları: A13, D74, F02

Anahtar Kelimeler: Batı Düşmanlığı, Tanzimat, Osmanlı Ekonomisi, 1908 Devrimi, İttihat ve Terakki, Kozmopolitanizm

¹ Öğr. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, bahadirnuro@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5248-2297

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

Abstract

It is possible to read the last two hundred years of the Ottoman Empire as a history of Westernization. This period of time includes efforts to imitate, and in some respects, embrace the West. There are periods, however, in Ottoman history when anti-Westernism is at the forefront. The aim of this paper is to identify these periods of hostility and the socio-economic and political developments that underlie them. Anti-Westernism in the Ottoman era resembles waves that were sometimes defeated and withdrawn, remained cynical for a long time, but sometimes became extremely powerful. The rise of the waves was related to the social, political, and economic context in which the society is embedded. This paper claims that there are three periods in Ottoman history when the waves reach their peak. The first wave refers to the reactions following the Tulip Era, which witnessed the first and timid steps of Westernization. The second crystallized in the reactions that followed the Tanzimat, the most comprehensive Westernization move in Ottoman history. Once capitalism had entered the Ottoman lands, it also became possible to associate the anti-Westernism of the period with the disillusionment with economic policies. The third great wave corresponds to the nationalist counter-current that followed the 1908 revolution, the last major cosmopolitan breakthrough in Ottoman history, and rose until the collapse of the empire. This wave rose with the Tripoli and Balkan Wars and reached its peak with the First World War. Disappointment and anger emerged with the loss of the Balkans and the rising trend of Turkism. This opposition is accompanied by protectionist policies in the economic field. The study brings together data from three different fields; economics, history and sociology.

Jel Codes: A13, D74, F02

Keywords: *Anti-Westernism, Tanzimat, Ottoman Economy, 1908 Revolution, Union and Progress, Cosmopolitanism.*

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun iki yüz yılı aşan Batılılaşma serüveni sayısız araştırmaya konu olmuştur. Ancak bu serüvene eşlik eden Batı karşıtı reaksiyonların tarihi o denli ilgi çekmemiştir. İşte bu makalenin konusu, Osmanlı'da Batı karşıtlığıdır. Makalenin amacı, söz konusu husumetin seyrini sosyal, siyasi ve iktisadi boyutlarıyla açıklayabilmektir. Türkiye'de sosyal bilimler yazını, bu husumetin kökenlerine dair farklı yaklaşımlar barındırmaktadır. Osmanlı toplumunda Batı karşıtlığını gerekçelendiren açıklamaların ilki, en geleneksel olanıdır. Bu açıklama sırtını "kültürel özcülük" fikrine dayar. Buna göre Osmanlı'nın Müslüman ve Türk halkı kendine özgü bir dünya tasavvuruna sahiptir. Oysa Batılılaşma adı altındaki taklitçilik, en azından üç yüzyıldan beri bu özü, halkın milli benliğini paramparça etmeye çalışmaktadır (Topçu, 2008: 122). Fransız Devrimi'nden sonra bu özün yeşerdiği milli ahlakın yerini almak isteyen laik ahlak, insanı sonsuzluk hisleriyle sarmalayan çekicilikten yoksundur (Safa, 1943: 47). Kent uygarlığı ve bu uygarlığın ürünü olan aydınlar, bürokratlar ve burjuvazi işte bu milli kimliğin karşısına kozmopolit bir insan tasavvuruyla dikilmektedir (Bora, 2006: 91).

İkinci bir açıklama, konuyu merkez-çevre karşıtlığı ekseninde ele alır. Buna göre on dokuzuncu yüzyılda reformcuların Osmanlı İmparatorluğu'nu ulus devlet modelinde örgütlenme çabaları, merkezin çevreyle ilişkilerini harekete geçirmiştir (Mardin, 2007: 49). Merkezin asli unsuru olan bürokrasi, bu amaçla ekonomiyi ve toplumu denetim altına almaya girişmiştir. Tarım ürünlerinin ticaretini kontrolüne almış, toprak mülkiyetine sınırlamalar getirmiş, savurganlığı engellemeye yönelik yasalar çıkarmıştır. Merkezin siyasi ve ekonomik denetim çabası, kültürel üstünlük iddiasıyla desteklemiştir (Mardin, 2007: 43-44). Böylece merkezin Batılı kültürü, çevrenin yerel kültürü karşısında baskın kılınmıştır. Ancak eşraf, köylü, zanaatkâr gibi çevre unsurları devletin bu tekdüzeleştirici yaklaşımına direnmiştir. Merkez ise kendisini oluşturan zümrelerin dışındakileri bir fitne kaynağı olarak görmüştür (Heper, 1998: 43). Böylece Türk Batılılaşmasında merkez-çevre ilişkisi "bir karşı karşıya gelme, bir çatışma" ilişkisi şeklini almıştır (Keyman, 2009: 51). Bu açıklamanın sofistike bir versiyonu, Batılılaşmanın başladığı ilk kurum olan ordudaki değişimlerin, çıkarları birbirine bağlı bir dizi kesimi harekete geçirdiğinden dem vurmaktadır. "Eğer yeniçeri ocağında çağa uyan bir değişiklik yapılmak istenirse, yeniçeri ocağına mal satan esnaf ve ona yaslanmış tekkeler bundan zarar görürdü. Yenilikler, orduya ve diğer eğitim alanlarına da girince, şeriatı öğreten ve uygulayan zümre olarak ulemanın statik ve dini bilgi alanı bu yeniliklerle çelişirdi" (Küçükömer, 1994: 54). İşte Batı yanlılarının karşısına dikilen bu ulema-esnaf-yeniçeri koalisyonu zamanla giderek büyüyecek olan "gâvur ya da yabancı düşmanlığının" temelini atmıştır.

Üçüncü ve son bir açıklama, Osmanlı Batılılaşmasını ülkeyi emperyalist çıkarlara alet etmekle eleştirir. Buna göre, Tanzimat ile başlayan hareketi Batılılaşma olarak adlandırmak dahi doğru değildir. Bu bir sömürgeleşme sürecidir. Tanzimat'ı ilerencilik ve Batıcılık diye tanıtan fail, emperyalist hegemonyanın ta kendisidir (Avcıoğlu, 1996: 224). Tanzimat Batıcısı yozlaşmış bir kişidir. Genellikle paşa ve ayan ailelerine mensuptur. Milletinden ve memleketinden kafaca uzaktır. Avrupa'da doğmadığı için üzüntü duymaktadır. Türkiye'de istediği hayatı sürmesinin koşulunu, ülkenin emperyalistlerin kontrolü altına girmesine bağlar (Avcıoğlu, 1996: 230). Bu bakış açısına göre, Tanzimat Batılılaşmasına esaslı tepki "toplumun mütevazı ailelerinden, küçük memur ve esnaf tabakalarından gelme" aydınların ürünüdür (Tanör, 2010: 66). Bu

muhafif kesimlerin izleri milli iktisat fikrini getiren Yeni Osmanlılar'dan, onların takipçisi Jön Türkler'e ve İttihat ve Terakki milliyetçiliğine kadar uzanmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar Osmanlı'daki Batı karşıtlığına sırasıyla; "milli-kozmpolitan", "halk-bürokrasi" ve "emperyalist-antiemperyalist" arasındaki ikilemleri ön plana çıkararak yaklaşmaktadır. Oysaki bu çalışma konuyu daha geniş bir açıdan, iktisadi, sosyal ve siyasi karşıtlıkların bir bileşkesi olarak ele alma iddiasındadır. Bu bakımdan; a) dönemin iktisadi gelişmelerini, b) üretim ilişkilerini ve dolayısıyla temel sınıfsal karşıtlıkları ve c) ulusal ve uluslararası siyasi atmosferin bu karşıtlıktaki rolünü bir arada açıklama çabası gütmektedir. Çalışmanın verileri söz konusu gerekçelendirmeye uygun olarak üç farklı alana yayılmaktadır. Tarihsel olgulara dair veriler ağırlıklı olarak dönem tarihçilerinin eserlerine yaslanırken, bunlara iktisadi göstergeler eşlik etmektedir. Sosyal atmosferin tasvirinde ise dönemin önde gelen sosyal ve siyasi figürlerine ait makale ve hatıratlar önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma Osmanlı'daki Batı karşıtlığını üç dönemde incelemektedir. Birinci bölüm, "İlk Adımlar: Lale Devri ve Ötesi" adını taşımaktadır. Bu bölüm öncelikle klasik dönemde Osmanlı'nın Batı'ya bakışına değinmektedir. Ardından Batılılaşmanın ilk ürkek adımlarına sahne olan on sekizinci yüzyıla uzanmaktadır. Bu yüzyıldaki her Batılılaşma adımını, sosyal ve sınıfsal konumunun sarsılacağından endişelenen zümrelerin şiddetli tepkisi izlemiştir. "Batılılaşmanın Altın Çağı: Tanzimat ve Ötesi" adlı ikinci bölüm, sırasıyla Batılılaşmanın o güne dek görülen en büyük atılım çağını ve Tanzimat Fermanı'nın ardından kabaran reaksiyoner dalgayı ele almaktadır. Bu dönemde kapitalist ilişkiler Osmanlı ekonomisinde belirleyicilik kazanmaya başlamış, dolayısıyla geleneksel karşıtlıkları yeni bir içerikle harmanlamak mümkün hale gelmiştir. Üçüncü bölüm, "1908 Devrimi: Kozmpolitanizmin Kısa Yazı", Batılılaşmanın son büyük atılımı olan 1908'in Jön-Türk Devrimi'ne ve onu izleyen büyük karşı dalgaya odaklanmaktadır. Bu bölüm, Batı'ya açık bir siyaset olasılığının; Jön Türkler arasındaki iktidar mücadelesi, Batı ile kurulan eşitsiz ekonomik ilişkilerin yarattığı öfke ve Trablusgarp ile Balkan Savaşları'nı izleyen aldatılmışlık hisleriyle gözden düşmesiyle yükselen kesif Batı karşıtlığını ele almaktadır.

2. İlk Adımlar: Lale Devri ve Ötesi

Osmanlı İmparatorluğu ilk dönemlerinde, bütün İslam toplumları arasında Batı'nın kültürel etkilerine en açık olanıydı. Ancak on altıncı yüzyılın başlarından itibaren Ortadoğu'nun geleneksel kurumlarına sıkı sıkıya sarıldı; dini bağnazlık akımlarına açıldı ve giderek Batıdan uzaklaştı (İnalçık, 2003: 189; 2016: 225). Batı ile ticari ilişkiler devam etti ancak Osmanlı kendi kültürel üstünlüğünden büyülendi ve Aydınlanmayı yaratan zihniyeti hor gördü (Mardin, 1991: 11-12; Berkes, 2003: 199). Batı'nın "ne dilini, ne örf ve adetlerini, ne de siyasi sistemini" incelemeye gerek duymadı (Timur, 1986: 128). Bu klasik dönemde Osmanlı, "Hıristiyan dünyasından ('kâfiristan' dedikleri Avrupa'dan) gelen şeylere mekruh gözüyle bakıyor; tutucu çevreler 'Frenkleri' taklit etmeyi küfür sayıyordu" (İnalçık, 2010: 243). İslam harici dünya, "dârül-harb" ve oralarda yaşayanlar da "harbi" (muharip, düşman) idi (Ortaylı, 2016: 30). Kısacası, Klasik dönem Osmanlısının Batıya bakışını ifade eden kelimelerin kibir ve duyarsızlık olması kuvvetle muhtemeldi. Ne var ki, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bu anlayış çıkmaza girdi. Kültürel üstünlük vurgusu, modern ekonomik sorunlara karşı savunmasızdı.

Osmanlı İmparatorluğunun temel gelir kaynakları, toprak ve tarımsal üründen alınan vergilerle savaş ganimetleriydi (Acemoğlu & Robinson, 2016: 116; Ortaylı, 2010: 149). Yöneticilerin temel ekonomik kaygısı, yurt içinde ihtiyaç maddelerini bol ve kolay bulunur halde tutmaktı. Bu yüzden kapitülasyonlarla iç piyasayı Avrupalılara açmakta bir sakınca görmediler. İthalat ve ihracat için uygulanan gümrük vergisini eşitlediler. Belli malların ihracını yasakladılar. Bu sırada lonca kısıtlamalarını koruyarak bazı üretim ve ihracat alanlarındaki muhtemel ilerleyişi sekteye uğrattılar (İnalçık, 2003: 56-57). Lonca ekonomisi, hammaddeyi yakın çevreden temin eden, bunları işleyen emek gücünü içinde barındıran ve mamul ürünü satan, feodal düzene has bir aşamayı temsil ediyordu. İşte Osmanlı bu sistemi tasfiye edip manifaktür sistemine geçmeyi başaramamıştı (Ortaylı, 2010: 295). Aynı zamanda, 16. yüzyıldan itibaren coğrafi keşifler, Akdeniz havzasının ticari önemini yitirmesine yol açtı. Bunun sonucunda imparatorluğun ticaret ve zanaat merkezleri hızla solmaya başladı (Boran, 2016: 70-71). Bunlara 1700'ü yılların sonunda savaşların artık bir gelir kaynağı olmaktansa, sosyal ve ekonomik felaketlere dönüşmesi eşlik etti (Geyikdağı, 2011: 6). Uzun savaşlar maliyeyi hırpalarken, devlet yeniçeri maaşlarını ödemekte zorlanmaya başladı. İlave gelir sağlamak için başvurulmuş tağşişler ise hayat pahalılığını beraberinde getirdi (Pamuk, 2007: 140-141). Ekonomik güçlükler Celali isyanlarının doğup büyümesinde önemli rol oynadı. İsyancılar merkezi devlet gücünü aşındırdı ve geleneksel tımar sistemini işlevsizleştirdi. Ayrı düşük paralar piyasaya hâkim oldu ve geleneksel ticari dengeler sarsıldı. Bir kısım reayanın tarımdan kopmasıyla baş gösteren kıtlık tehlikesi buna eşlik etti (İlgürel, 1993: 253). Bu süreçte geleneksel devlet kurumları giderek işlevlerini yitirdi. "İmparatorluk, 17. yüzyıl ortalarında bir kez daha görece sakinleştiğinde, 1600 öncesindeki durum kökten değişmiş bulunuyordu" (İnalçık, 2003: 57). Hâlihazırda durumun iyi bir durum olmadığı kabullenildi. Gidişata ilk tepki, "geçmişin altın çağına" dönmenin yollarını aramak oldu (Belge, 2007: 46). Ancak süregiden askeri yenilgiler uzun uzun düşünmeye fırsat vermedi. Batı medeniyetine karşı ilk tavır değişikliği, "Osmanlı bozgununu belgeleyen 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra bir ölüm-kalım sorusu olarak belirmeye başladı" (İnalçık, 2010: 243).

Batıcılığın ilk evresi "Lale Devri" idi. Batılılaşma, 1703-1730 yılları arasında III. Ahmet zamanında, özellikle de saltanatın 1720 sonrasında, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1718-1730) çabalarıyla teşvik gördü (Mardin, 1991: 12). Devlet batıdakilere benzer fabrikalar kurmak ve atıl durumdaki madenleri işletmek için harekete geçti (Küçükömer, 1994: 47). Avrupa'yı yakından tanımak için elçiler gönderildi. Bunlardan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris'ten tam bir Avrupa hayranı olarak döndü. Çelebi'nin oğlu Said Efendi, İbrahim Müteferrika ile ilk yerli matbaayı kurma işine girişti ve bu girişim elçiliğin en göze batan sonuçlarından biri oldu (Arıkan, 2013: 551). Batı'nın kişisel refahı vurgulayan değerleri Osmanlı yönetici kesimine sızdı (Mardin, 1991: 12). Seçkinlerin evlerinde "Frenk eşyasıyla Frenk odaları döşenmeye başladı" (İnalçık, 2010: 244-245). Batı kültürü bir "prestij-kültürü" haline geldi.

Lale Devri değişiklikleri güçlü bir toplumsal tepkiyi harekete geçirdi. Matbaanın bilgi üzerindeki geleneksel ayrıcalıklarını berhava edeceğinden kuşkulanan ulema ilk muhalefeti başlattı (Belge, 2007: 47). Sadrazamın düşmanları muhalif saflara katıldı (Mardin, 1991: 13). Yeniçeriler ve onlarla iç içe olan lonca esnafı yenilikleri küfür addetti (Küçükömer, 1994: 47). Alt ve orta sınıflara mensup halk kitleleri, bu unsurlara katılarak 1730 yılında ayaklandı. Tarihe Patrona İsyanı olarak geçen ayaklanma, Batılılaşma hamlelerini izleyen ve Cumhuriyet devrine dek

sürecek reaksiyonların ilk örneğiydi (Mardin, 1991: 13). Yine de “...düşmanın galebe ve istilasını önlemek için, her çeşit önlemi almak, devleti yeniden ‘tanzim’ etmek, her şeyden önemliydi” (İnalçık, 2010: 247). Bu yüzden değişim çabaları tökezleyerek de olsa devam etti.

Lale Devri’ni izleyen dönemde hâlihazırdaki Osmanlı sanayiinin can damarı konumundaki pamuklu dokumacılık Batı mamulleriyle girdiği şiddetli rekabet karşısında can çekişmeye başladı. El çıkırıkları ve ilkel tezgâhlar, Manchester fabrikalarının ucuz ve nitelikli ürünleri karşısında yıkılmaya mahkûmdu (Boran, 1944: 283). Kredi olanaklarının zayıflığı, geleneksel hayata özgü piyasa belirsizlikleri ve girişimci adaylarının güvencesiz varoluş koşulları yeni yatırımları engelliyordu (McGowan, 2004: 834).

I. Mahmud (1730 – 1754) ve I. Abdülhamid (1774 – 1789) iktidarlarının payına düşen, ordunun Batılı muadillerine benzemesi için adımlar atmak oldu. 1734 yılında askeri mühendis yetiştirmek için ilk Hendesehane kuruldu. 1773 yılında Riyaziye Mektebi ve ünlü Mühendishane-i Bahr-i Hümayun açıldı. Bunları 1784’te İstihkâm Okulu izledi. Yeniçeri sayımı yapıldı, ulufe alım-satımı yasaklandı. Ancak dönemin belirleyici gelişmesi Rusya karşısında uğranılan büyük yenilgi oldu. Küçük Kaynarca Antlaşması 1774 yılında savaşa son verdi. Ancak Osmanlı Kırım’ı kaybetti ve tarihinde ilk kez savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Rusya ise Karadeniz’de donanma bulundurma ve ticari faaliyet yürütme haklarına kavuştu; Balkanlar’daki Ortodoksların hamiliğini üstlendi. 1774 yılı tarihe Osmanlı’nın Batının üstünlüğünü koşulsuz kabullendiği yıl olarak geçti (Timur, 2006: 26).

1789’da tahta çıkan III. Selim’in önceliği, Avrupalı tarzda bir ordu (Nizâm-ı Cedîd) kurmaktı. Bu girişimin masraflarını karşılamak için yeni vergiler getirdi ve bir fon oluşturdu. Fransız subay ve teknisyenleri ordu ve donanmada istihdam etti. 1795’te Mühendishane-i Berri-i Hümayun açıldı. Mühendishane, ülkenin Batılı anlamda eğitim veren ilk kurumuydu. 1792’de Londra’da, 1797’de Berlin, Paris ve Viyana’da ilk daimi elçilikler faaliyete geçti. Selim, 1805 yılında Prusya’dan ilhamla zorunlu askerlik uygulamasına geçmeyi denedi. O yıl tepkiler yüzünden vazgeçse de 1806 yılında Rumeli’den başlayarak uygulamayı hayata geçirmeye karar verdi (Beydilli, 2009: 423). Bu da kendi sonunu getirdi. 1807 tarihli Kabakçı Mustafa İsyanı, modern ordu yapılanmasından rahatsızlık duyan yeniçerilerin, bağımsızlıklarının tehlikeye düşeceğini fark eden ayan ya da eşraf gibi adlarla anılan yerel ileri gelenlerin ve modernleşme karşıtı din adamlarının ortak tertibiydi. Ayaklanmacılar eylemlerinin meşruiyetini Selim’in yenilikçiliğine, Batıcılığına, erkek evladının olmamasına ve dinden çıkmış olduğu iddialarına dayandırmışlardı (Beydilli, 2009: 424). Ayaklanmanın en kayda değer ayağını oluşturan ayan, 1760’lardan itibaren büyük güç kazanmıştı. Bu dönemde Avrupa’nın Doğu Akdeniz ürünlerine talebi artmıştı. Ayan ise hem miri arazinin hatırı sayılır kısmını mukataa olarak tasarrufuna geçirerek hem de atıl toprakları tarıma açarak, artan ürün fiyatları üzerinde yükselmişti (İnalçık, 2012: 24). Ayanın esas korkusu, işte bu gelir kapısının kapanmasıydı.

Kısacası, bütün bir on sekizinci yüzyıl, iktidarın ürkek Batılılaşma adımları ve bu adımları izleyen reaksiyonlarla geçti. Yüzyılın ilk Batılılaşma adımları nasıl ki bir pragmatist-ataerkil koalisyon tarafından berhava edilmişse, III. Selim’in şahsında billurlaşan yüzyılın son girişimleri de benzer bir akıbete uğradı. Reformlar ne zaman alışlageldik sosyal dengeleri bozma eğilimi gösterse, güçlü bir tepkiyle karşılaşıyordu. Reformcuların gücü söz konusu dengeleri bozup, gelenekten beslenen kesimleri alaşağı etmeye yetmemişti.

Kısa süren IV. Mustafa döneminin ardından 1808 yılında tahta çıkan II. Mahmud'un ilk icraatı, ayanlarla imzaladığı Sened-i İttifak oldu. Senet, kendi bölgelerindeki güç ve nüfuzlarını merkezi hükümet aleyhine giderek genişleten bu aile ve hanedanlara karşı sultanın üstünlüğünü kayıt altına alırken ayanlara hukuksal tanınma sağlıyordu (Berkes, 2003: 144). Ancak sultan yetkilerini paylaşmaya gönülsüzdü (Parla, 1993: 20). 1806 yılından beri süren Rus savaşına son veren 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'nın ardından, Anadolu ve Rumeli'deki ayanları sindirerek taşrada merkezi otoriteyi yeniden kurdu. Ancak merkezîyetçiliğin yeni baştan tahsisi, ülkenin bünyesinden bir Müslüman burjuvazi çıkarma potansiyelini de berhava etti (Timur, 1998: 128). Elbette ki bu saptama, ayanların zaman içinde kapitalist ilişkilere eklenme olasılığının yitip gidişine ilişkindir.

Mahmud'un esas reformcu yönü 1826 yılında kendisini gösterdi. Osmanlı 1821'den beri devam eden Yunan ayaklanmasını bastıramayınca Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemişti. Fransız modelinde örgütlenmiş modern bir orduya sahip Mısırlıların 1826 yılında Mora'daki başarısı kamuoyunu öyle etkiledi ki, sultan Yeniçeri Ocağı'na son darbeyi vurmaya cesaret etti (Beydilli, 2009: 424). Tutucuların silahlı gücünün tasfiyesi, Mahmud'un Batılılaşma hamlelerinin önünü açtı. "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye" adıyla yeni bir ordu kuruldu. Askere alım yöntemleri, talimler ve hiyerarşik yapı Batıya öykünüyordu. Askerlerin kıyafeti Batı tarzında ceket, pantolon ve potindi. Bundan memurlar da nasibini aldı. Ancak ulema gidişatı hiç de hoş karşılamadı ve II. Mahmud'a "Gâvur Padişah" adı verildi (Aysal, 2011: 7). Bu uygulamanın devamı 1829 yılında geldi. Bir düzenlemeyle ulema ve gayri Müslim din adamları dışında herkesin aynı tip başlıkları kullanması şart koşuldu. Bu tutum Osmanlı'nın hiyerarşik toplum düzenine açık bir meydan okumaydı (Quataert, 2004: 110). Belli ki, Sırp ve Yunan isyanlarının damgasını vurduğu bir çağda, gayri Müslim tebaayı şeklen de olsa Müslümanlarla eşit kılarak ayrılıkçı akımların etkisini zayıflatma amacı güdüüyordu.

Mahmud'un yenilikleri ordu ve giyim tarzıyla sınırlı kalmadı. 1827'de açılan ülkenin ilk modern tıp okulu olan Tıbbiye'yi, 1834'de Harbiye izledi. İmparatorluğun en önemli yüksek karar organı Dîvân-ı Hümâyün feshedilerek, yerine bir Bakanlar Kurulu oluşturuldu. 1831 yılında sadece erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi ve Osmanlı dilinde ilk gazete çıktı. Gazete, 1821 yılında kurulan Tercüme Odası ile birlikte, Avrupa'ya yön veren fikirlerin kitlelerle buluşmasının yolunu açtı (Berkes, 2003: 199). Yine aynı yıl bazı eyaletlerde Timar Sistemi kaldırıldı. Bu bölgeler merkezi hazine gelirleri içine dâhil edildi ve iltizam sistemiyle yönetilmeye başlandı. İlk uygulama sahası Suriye oldu (Aydın, 2001: 81). Ancak sultanın merkezleşme arzusu onu Mısır'ın güçlü valisi Mehmed Ali ile karşı karşıya getirdi. Kavalalı, Mısır'da bir sanayi devrimi başlatmış, Avrupa'dan tekstil makineleri getirtmiş, on binlerce insanın modern fabrikalarda çalıştığı bir ülke yaratmıştı (Harman, 2013: 355). 1827 yılının sonlarında Mora seferindeki kayıplarını öne sürerek, buna karşılık Suriye'nin kendisine verilmesini istemiş, ancak bu talebi geri çevrilmişti. 1831 yılında Akkâ Valisi ile arasındaki bir ihtilafı bahane ederek Suriye'ye bir ordu gönderdi (Kutluoğlu, 2002: 63). Mahmud'un ordularını bozguna uğrattı. Ancak Paşa'nın giderek güçlenmesi, İngilizlerin Hindistan politikalarını tehlikeye atıyordu. Osmanlıya diplomatik ve askeri destek vererek Mehmed Ali'nin önünü kestiler. İngilizlerin bu destek karşılığında kazancı 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması oldu. Antlaşmayla ticari sınırlamalar ve gümrük duvarları kaldırıldı. Osmanlı ülkesi İngiliz ürünlerine açıldı. İstanbul, rakip güç merkezlerini ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ancak

bunun karşılığında ödediği bedel hayli yüksekti (Parla, 1993: 21). II. Mahmud antlaşmadan kısa süre sonra, 1839 yılında öldü. Oğlu Abdülmecid'in dönemi (1839-1861), çoklarınca Tanzimat'ın başlangıcı olarak nitelenecek ve reformlarının ileriye götürüldüğü dönem olacaktır.

3. Batılılaşmanın Altın Çağından Düş Kırıklığına: Tanzimat ve Ötesi

Tanzimat sözcüğü, yeniden düzenleme anlamı taşıyordu. Bu yeni evreyi simgeleyen resmi belge olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Tanzimat'ın başlıca mimarı addedilen Mustafa Reşid Paşa tarafından halka duyuruldu. Paşa, ülkenin on dokuzuncu yüzyılına damga vuracak Batılılaşmış bürokratların öncülerindendi. Ferman, son yüz elli yılda Kur'an hükümleri ve şeriata riayet edilmediği için ülkenin zaafa düştüğü ve yoksullaştığı saptamasıyla başlıyordu (Akyıldız, 2011: 2). Ancak ardından, din ayrımı yapmaksızın tüm Osmanlı tebaasının "yaşam, onur, mülkiyet ve miras" haklarının güvenceye alındığı vurguluyordu (Parla, 1993: 21). Ferman, bir dizi konuda özel önlemler vaat ediyordu: Yolsuzluk ve yozlaşma ile mücadele, iltizam sisteminin kaldırılması ve tüm erkek nüfusun askere alınmasına yönelik yeni bir düzenleme hazırlamak... Bu önlemlere eşit sorumluluklara eşit haklar vaadi eşlik ediyordu (Quataert, 2004: 110). Bu vaat, temel vatandaşlık haklarının kabulü açısından hayati bir gelişmeydi (Ünsal, 1998: 15). Oysaki Osmanlı sistemi yüzyıllar boyunca "etnisiteler, dinler ve meslekler arasındaki farklar ve her şeyi ve herkesi kapsayan, monarşik devlete ortak tabiiyet ve kulluk fikriyatı üzerine oturtulmuştu... Gayri Müslimler hukuken Müslümanlardan aşağı konumdaydılar" (Quataert, 2004: 109). Dolayısıyla "Şeriatta yeri olmayan" bir eşitlik anlayışının getirilişi, "ne çoğunluğu oluşturan Müslüman ne de Hıristiyan azınlıkların zihinsel tutumlarında yer etmemiş olmasına rağmen, radikal bir laikleşmeyi ifade etmekteydi" (Zürcher, 2005: 105).

Reformcuların başlıca kaygısı, dağılmaya yüz tutmuş imparatorluğu ayağa kaldırmaktı. Bu yüzden "idari, hukuksal ve iktisadi tedbirlerle" imparatorluktaki farklı kültürleri kaynaştırmayı ve bir "Osmanlılık" şuuru yaratmayı arzulamışlardı (Mardin, 1991: 14-15). Öte yandan, merkezkaç eğilimlere karşı koymanın yolunun Avrupa'nın desteğini kazanmaktan geçtiğinin farkındaydılar. Bu nedenle Batı'dan gelen reform taleplerine olumlu yanıt vermişlerdi (Keyder, 2014: 69). Avrupa'nın talebi, kendisiyle iş gören gayri Müslim ticaret çevrelerine hukuki güvenceler sunulmasıydı (Parla, 1993: 21). Reformlar, ekonomik büyüme için gereken sivil toplumun altyapısını hazırlamayı amaçlıyordu. İşte bu altyapıdan ilk istifade edecek kesim, liman kentlerinde dış ticaretle uğraşan gayri Müslimlerdi (Mardin, 1991: 208-209).

1830'lu ve 1840'lı yıllarda devlet, kendi mülkiyetinde ve ithal makineler kullanan fabrikalar kurmaya yeltendi. Yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları, demir dökümhaneleri, kağıt fabrikası, feshane ve tophane bu girişimlerin başlıcalarıydı. Üstelik bu fabrikalar için Avrupa'dan mühendis ve teknisyenler getirilmişti. Ürünleri devlet tarafından satın alınmasına karşın bu fabrikalar, 1850'li yılların ötesini göremeden yönetim zafiyeti yüzünden kapandılar (Pamuk, 2007: 201-202). Ekonominin Avrupa sermayesinin tahakkümüne girmesi yolunda ilk adım Balta Limanı Antlaşması'ysa bir ikincisi de Kırım Savaşı'nı izleyen ilk dış borçlanma oldu. Öyle ki, "Türkiye'nin mali köleliği, daha Kırım Savaşı'ndan başlamaktadır. ...Türkiye için muzafferiyetle sonlanan bu savaş onun için mali kölelik doğurmuş ve kendisinin siyasi kuvvet ve nüfuzuna kesin bir darbe vurmuştur" (Parvus Efendi, 2013: 61). Burada Osmanlı yöneticilerinin göz ardı ettiği husus, borç faizlerini ödemek için yeni borçlara ihtiyaç duyulacağı

gerçeğiydi. Yine Kırım Savaşı'nın ardından, 1863 tarihinde İngiliz ve Fransız sermayesi ortaklığıyla kurulan Bank-ı Osmanî-i Şahane, yarı resmi bir merkez bankası gibiydi. Elbette ki bu bankanın bağımsız hareket ettiğini söylemek mümkün değildi (Pamuk, 2007: 177) Nitekim bu süreçte yerel girişimcilerin üretim tesisi kurma girişimleri İngiltere'nin dayattığı gümrük vergisi rejimi nedeniyle başarısızlığa uğradı (Bayly, 2014: 238).

Söz konusu reformlar, ister istemez, "Osmanlı hukuk sisteminin en azından teorik temelini oluşturan" şeriatın dışına çıkmayı gerektiriyordu (Zürcher, 2005: 104-105). Böylece bireyselleşme ve kadınların özgürleşmesi gibi konularda kentli Hristiyan nüfus bir adım öne çıktı. Ancak Müslümanların modernleşmeden nasiplenmediğini ileri sürmek de mümkün değildi (Keyder, 1995: 152). 1840'lı yıllarda Avrupalı tiyatro kumpanyaları İstanbul'da gösteriler düzenlemeye başladı. Ticaret ve bürokrasinin önde gelen isimlerinin evleri Fransız sofra adabı ve beğenilerine açıldı. Bunu aydın ve subayların "Avrupaileşmesi" izledi. Bu kesimlerin yaşam tarzları, davranışları, giysileri ve ev eşyaları Osmanlı modernleşmesinin öne çıkan kültürel temaları oldu (Bozdoğan, 2012: 212). Sultan Abdülmecid söz konusu yaşam tarzının simge ismi haline geldi. Sultan, "Biraz Fransızca konuşuyor, piyano çalıyor, Batı müziğini ve tiyatrosunu seviyor, hatta Fransızca resimli dergiler okuyordu" (Duben & Behar, 2014: 215).

1856 Islahat Fermanı, vergi, kamuda istihdam ve askerlik hizmeti hususlarında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik öngörüyordu (Gülalp, 2003: 26). Esasen Kırım Savaşı müttefikleri olan Birleşik Krallık ve Fransa'nın reform dayatmalarının sonucuydu (McNeill, 2001: 680). Reformların uygulanmasından doğan kargaşa, ilerleyen döneme damgasını vurdu (Beydilli, 2013: 171). II. Mahmud ayan ve ağaları sindirmiş fakat yok edememişti. Servete göre vergi prensibi bu kesimlerin ödeyecekleri vergiyi artırdı, imtiyaz ve muafiyetlerin kaldırılması halktan angarya ve adetler yoluyla sızdırdıkları gelirleri baltaladı. Eskiden vergiden muaf olan din adamları, ayan ve ağaların muhalefetine katıldı (İnalçık, 2006: 117). Dış ticaretin palazlandığı Hristiyan tüccarlar karşısında hissedilen görelî yoksunluk Batı düşmanlığını köpürttü. Kanun önünde diğer toplumsal kesimlerle eşitlenen Sünnî cemaat görelî üstünlüğünü yitirmekten rahatsız oldu. "Ulema ve ayan, hatta bazı valiler" Müslüman halkı tahrikten geri kalmadı (İnalçık, 2006: 110). Halk ozanı Âşık Seyrani dönemin popüler tepkilerini şöyle dile getirdi: "Âlemde bir devir dönüyor amma/ Devr-i İngiliz mi Frenk mi bilmem/ Halli âsân değil müşğil muamma/ Zulm-i zâlim göğe direk mi bilmem" (Akman, 2012: 150).

Gayri Müslimler arasında da reformların umulan sonucu yarattığı söylenemezdi. Balkanlardaki Hristiyan ayanların tavrı Müslüman olanlardan hiç de farklı olmadı. "Hristiyan dini cemaat liderleri, Osmanlı tebaası arasındaki bazı yasal ayrımların korunması için Büyük Devletlere kulis yaptılar" (Quataert, 2004: 111). Yeni ticaret rejimi bilhassa büyük kentlerde kentli bir Hristiyan orta sınıfın gelişmesini sağlamıştı (İnalçık, 2016: 242). Ancak reformların dış güçlerin dayatmasıyla gerçekleştiğini gördükçe bu kesimlerin bağlılık duyguları yavaş yavaş Avrupa devletlerine doğru kaymaya başladı (Gülalp, 2003: 27-28). Ulusal bağımsızlığın mülkiyet haklarını güvenceye alacağını öngören Balkanlı Hristiyan köylülerin pratik hesaplılığı bu kesimleri de giderek devletten uzaklaştırdı (Bayly, 2014: 283). Cizyenin yerine konan askerlik görevi ya da bunun için ödemesi gereken bedel tepki doğurdu (Berkes, 2003: 245). "Devlet ise, vaatlerini yerine getirmeyi başaramadı; gayri Müslimleri nüfuslarıyla orantılı bir şekilde devlet hizmetine alıp yükseltemedi" (Quataert, 2004: 111).

Tanzimat sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda başarısız olmuştu. Bir kere, uluslaşma çağına girilen dönemde Osmanlılık temelinde bütünleşmenin ne denli güç olduğunu hesaba katmak güç işti. Reformcular, ulusal hareketleri hak ve özgürlükler gibi Aydınlanmacı ölçütlerle değil, imparatorluk açısından doğurabilecekleri sonuçlara göre değerlendiriyorlardı. Bu sonuçlar imparatorluğu bölücü yönde oldukları için de reformlara azimle sarılamıyorlardı. Öte yandan Tanzimat, sırtını dayayabileceği bir kitle tabanından mahrumdu. Mustafa Reşid, Ali ve Fuad Paşalar gibi büyük isimlere yaslanarak ayakta durmuştu. Bu isimlerin artarda hayattan ayrılmalarıyla da devrini tamamlayacaktı. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğini vuran büyük ekonomik kriz yeni bir muhafazakârlık çağını simgeleyecekti.

1871'i izleyen yıllarda ülke yeniden tam anlamıyla sultanın (Abdülaziz) otoritesi altına girdi. (Tanör, 1985: 17). Tanzimat başarısız olmuştu ancak anayasacı ve meşrutiyetçi yeni bir hareketin varoluş zeminini hazırlamıştı. Yeni Osmanlılar hareketi, Osmanlı'da "muhalafet" adı verilebilecek ilk siyasi davranış ve tavır alış biçimiydi (Belge, 2012: 554). Yeni Osmanlıların düşünsel çekirdeği 1860'ların ilk yarısında Tasvir-i Efkâr gazetesi çevresinde şekillendi (Çavdar, 1991: 10-11). Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi isimler hareketin öncüleriydi. "Mühendishane ve Tıbbiye öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp, yeni gelişen yerli 'Hayriye esnafı'na kadar uzanan bir kesimi" etkileri altına aldılar (Tanör, 1985: 17). Yeni Osmanlıların arzusu, Batı'nın neredeyse tüm temel kurumlarını Osmanlı ülkesine getirmektir. Burada önem verdikleri husus, bunu yeni bir İslam içtihadı esasını gözeterek başarabilmektir (Ortaylı, 1985: 137). Onlar, anayasal yönetim, özgürlük, kamuoyu, parlamento ve demokrasi gibi fikirleri "İslami ilkeler üzerinden" sahiplendiler (Gülalp, 2003: 28). Bu esnada, Montesquieu, Hugo, Lamartin, Voltaire, Condorcet, Moliere ve Rousseau gibi yazarların eserlerini Türkçeye çevirdiler" (Çavdar, 1991: 14). Tanzimat'a iki önemli eleştiri getiriyorlardı. İlki ekonomiyle alakalıydı. Ekonomik liberalizm ülkeyi Batılılara teslim ediyor, Müslümanların geri plana atıldığı bir sömürgeye dönüştürüyordu (Mardin, 1991: 14-15). Kurtuluş, korumacı ekonomiydi. İkinci olarak, Tanzimat bürokratlarını İslami değerlere ihanetle suçladılar. Tanzimat paşaları yüzeysel bir Batıcılığa saplanmıştı. Oysa Yeni Osmanlılar, Hıristiyanların kazandığı imtiyazlardan rahatsız olan Müslüman kesimi sahipleniyordu. İslam'la uyumlu "anayasal parlamenter bir monarşi aracılığıyla... bürokratların iktidarını sınırlama" hedefi güttüler (Zürcher, 2005: 105). 1870'lerde hareket dağıldı ancak, meşrutiyet mücadelesi Midhat Paşa kişiliğinde aranan güçlü öndere kavuşmuştu. 1876 yılında Abdülaziz tahttan indirildi ve birkaç gün sonra bilekleri kesilmiş olarak ölü bulundu. Yaklaşık üç ay süren V. Murad döneminin ardından II. Abdülhamid (1876-1909) tahta çıktı. Sultan, gönülsüzce de olsa sadrazam yapacağı Midhat Paşa'ya anayasal rejim sözü vermişti.

İlk Osmanlı anayasası Kanun-i Esasi'nin hazırlık aşaması, Midhat Paşa'nın öncülüğündeki liberal-reformist kanat ile Mütercim Rüşdi Paşa ve tarihçi Cevdet Paşa gibi isimlerin öncülük ettiği tutucuların çatışmasına sahne oldu. Ortaya çıkan metin Osmanoğulları soyunun saltanat hakkını ve devletin teokratik karakterini koruyordu. Şer'iyeye mahkemeleri varlığını sürdürecektir, yasalar din kurallarıyla uyumlu olacaktır. Padişah sadrazamı seçebilecek, bakanlar kurulu üzerinde mutlak söz hakkına sahip olacak, iki meclisli bir yasama organı olan Meclis-i Umumi'nin Heyet-i Ayan kanadının üyelerini doğrudan seçebilecek ve gerekli gördüğünde diğer kanat olan Heyet-i Mebusan'ı feshedebilecekti. Buna karşın yargı organının bağımsızlığını sağlayan maddeler reformcu kanadın ürünüydü. Kanun-i Esasi ayrıca tüm Osmanlı uyruklarını

yasalar önünde eşit sayıyor, kişisel özgürlük ve dokunulmazlık haklarını tanıyordu (Tanör, 1985: 19-20). İlk Osmanlı Meclisi 19 Mart 1877’de açıldı. Sadece erkeklerin, onların da mülk sahibi olanlarının oylarıyla seçilmişti. Üçte birinden fazlası gayri Müslim idi. Abdülhamid hemen öncesinde Midhat Paşa’yı yurt dışına sürmüştü. Arzusu bir kukla meclisti. Bu bileşim sultanın beklentisinin aksine haklar ve özgürlükler konusunda tutarlı ve mücadeleci bir tavır sergiledi. O da 1877-1878 Rus Savaşı’nı bahane ederek 1878 başlarında meclisi dağıttı, anayasayı rafa kaldırdı ve bir istibdat rejimi kurdu (Tanör, 2010: 143).

Abdülhamid, Batıcılığı “Batı’nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyordu” (Mardin, 1991: 17). Bu amaçla dünya sahnesinin yeni ve kudretli emperyalist gücü Almanya ile ilişkiler geliştirildi (Bora, 2017: 33). Çünkü artık İngiltere, Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü desteklemiyordu (Keyder, 2014: 70). Abdülhamid’le birlikte Batılılaşma yanlılarının ilk kuşağı siyasi hayattan çekildi. Yerlerini alan kuşağın Batı’ya bakışını ise kapitalist sistemle bütünleşmeden doğan düş kırıklığı şekillendirdi. 1854’te Kırım Savaşı sırasında alınmaya başlanan borçlar, devletin faizleri dahi ödeyemeyecek hale geldiğini ilan ettiği 1875 yılına dek katlanarak büyümüştü. “1875 ile 1881 yılları arasında tahvil sahiplerinin temsilcileri ile bürokratlar devletin iflasını tartıştılar ve sonunda Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kuruldu” (Keyder, 2014: 54). “Memleketin her tarafında şubeler açarak binlerce memura sahip bir örgüt kuran Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin bu örgüte dayanarak devlet gelirinin büyük kısmını yavaş yavaş kendi yönetimi altına almak emeline düşmemesi mümkün olamazdı” (Parvus Efendi, 2013: 71).

Dış ticaretle uğraşan gayri-Müslimlerin eli güçlenmeye devam ederken, Müslümanların huzursuzluğu giderek arttı ve bu huzursuzluk yönetici sınıflara yansıdı. Devlet adamları ve aydınların hatırı sayılır bir kesimi “ekonomik ulusalcılık” ve “otarşi” olarak adlandırılabilir terimlerle düşünmeye başladı (Mardin, 1991: 220). Ekonomik çözülme, gayri-Müslim vilayetlerdeki ayrılıkçı hareketleri de tetikledi. “Müslümanların kırsal alanda hâkim olduğu, ticaret ile sanayinin ise gayrimüslimler tarafından kontrol edildiği bir etnik işbölümü yaratılmıştı. (...) Böylece Osmanlı İmparatorluğu içindeki maddi çatışmalar etnik ve dini deyimlerle ifade edilmeye başladı” (Gülalp, 2003: 27).

Abdülhamid, gayri Müslimlerin zaten dış güçlerce kollandıkları için devlete bağlılık duymadığı kanısındaydı. Oysaki Müslümanlar dini vasıfları nedeniyle sadık tebaa olarak görülebilirdi (Gülalp, 2003: 30). Sultan böylece Tanzimat’ın Osmanlıcılığı yerine İslamcılık fikrini ikame etti. Halifeliği sembolik konumundan çıkarıp, siyasi bir içerikle donattı. Hilafeti “dünyevi ve göksel hiyerarşileri birbirine bağlayan örnek bir merkez” olarak kurguladı (Deringil, 2007: 63). Kamusal semboller ve merasim törenleri, “sultana ve devlete sadakat telkin eden bir İslami referans sistemine” dayandırıldı (Bora, 2017: 34). Bu tutumuyla halk nezdinde kayda değer bir ideolojik başarı elde etti. Bir kere İslamcılık, Tanzimat’ın gayri Müslimleri gözettiği düşünülen eşitlik ilkelerini yadsıyarak, Müslümanlara özgüven aşılıyordu (Keyder, 2014: 71-72). İkincisi, halk üretici güçlerin tasfiyesi ve işsizliği Batılılaşma ile ülkeye giren üstyapı kurumlarının yarattığı uğursuzluğa, “gâvurlaşmaya”, bağlayarak sultana yanaştı (Küçükömer, 1994: 67). Üçüncü olarak, Balkan Hıristiyanlarının yükselen milliyetçiliği Türk olsun olmasın Balkan Müslümanlarını “Osmanlı hükümetine ve halife-sultana sempati beslemeye sürükledi ve birçokları Osmanlı topraklarına göç ederek orada yerleştiler” (Karpat, 2009: 631). Ancak İslamcılık politikası Avrupa devletlerinin tepkisiyle karşılaştı, Hıristiyanlar arasındaki ayrılıkçı

akımları şiddetlendirdi. Baskı politikası, genç subay, aydın ve bürokratları gizli muhalif ağlar örgütlemeye yöneltti (Parla, 1993: 26). İşte Jön Türk hareketi böyle doğdu.

Meclisin kapatılmasının ardından geçen ilk on yıl içinde kayda değer bir muhalif harekete rastlanmamıştı. 1889 yılında Jön Türklerin bilinen örgütlerinin ilki olan İttihat ve Terakki İstanbul'da, Askerî Tıbbiye öğrencilerince kuruldu. İlk faaliyetleri yurt dışında basılan gazetelerle Namık Kemal ve benzeri yazarların eserlerini çoğaltılıp dağıtmaktı (Hanioğlu, 2001: 476). 1892 yılında örgüt açığa çıktı ve önde gelen isimleri tutuklandı ancak kısa sürede affa uğrayıp salıverildiler. 1894 yılında sultanı despotlukla suçlayan ilk bildirin ardından geniş bir tutuklama ve sürgün dalgası geldi. Bir kısım üye yurtdışına kaçarak Paris'teki Ahmet Rıza ile ilişki kurdu (Çavdar, 1991: 16-17). 1896 başlarında Paris şubesi örgütün merkez şubesi haline geldi. İstanbul şubesi çok sayıda subay ve bürokratin katılımıyla giderek büyüdü. Paris'ten Cenevre'ye, Beyrut'tan Şam'a, Trablus'tan Varna'ya uzanan geniş çaplı bir örgütlenme doğdu. Hareketin tabanı, düşük rütbeli subaylar ve bürokratlar, yurtdışındaki muhalifler ile yeni yeni palazlanan orta sınıflardan oluşuyordu (Parla, 1993: 26). Bunlar, hayatını bir diploma gerektiren işlerle kazanan insanlardı. Karar verme süreçlerinde söz sahibi olmak istiyor, aldıkları eğitimin kendilerine bu hakkı verdiğine inanıyorlardı (Belge, 2012: 574). 1895 yılında örgütün ilk nizamnâmesi yayımlandı. Nizamnâmede örgütün kuruluş amaçları şöyle anlatılıyordu: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını çiğneyen, Osmanlıların ilerleme ve gelişmelerine engel olan ve vatani yabancıların ellerine bırakan şimdiki hükümetin hareket şeklini değiştirmek üzere, kadın, erkek bütün Osmanlı yurttaşlarına açıktır" (Çavdar, 1991: 17). Cemiyetin bir numaralı kurucu üyesi İbrahim Temo, bu kararın arka planını şöyle özetliyordu: "Ben, güvenilir ve iyi durumu olan her Osmanlının din ve millet ayırımı yapılmaksızın kabul edilmesinin taraftarıydım. Giritli Muharrem, İslam olmayan kişilerinin kabul edilmemesi tezini ileri sürmüştü de bu fikir red olunarak, iş görebilecek ve itimat edilecek her Osmanlının, gayet ihtiyatkarane ve her türlü tecrübeden geçirilerek kabulü cihetine karar verildi" (Temo, 2000: 17).

1902 yılında ilk Jön Türk Kongresi düzenlendi. Ancak kongrenin ilk gününden itibaren delegeler iki gruba ayrıldı: "Bir yanda Ahmed Rıza'nın etrafında toplanmış olan milliyetçiler ve merkezîyetçiler (İttihat ve Terakki Cemiyeti); diğer yanda ise Prens Sabahattin çevresindeki liberaller ve âdem-i merkezîyetçiler (Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti)" (Zürcher, 2005: 106). Prens Sabahattin yanlıları Abdülhamit istibdadına karşı dış yardımı gerekli bulurken, Ahmed Rıza yanlıları yabancı müdahalesine karşıydı. Kapitalist girişimleri destekliyorlardı ancak aynı zamanda "Türkçü-İslamcı bir ideolojiye dayanan" merkezi ve meşruti bir devlet fikrine yaslanıyorlardı (Aybar, 1968: 8-9). Kongre gruplar arasında ortak bir program oluşturamadan dağıldı. 1906 yılında Makedonya'da yeni bir örgüt kuruldu: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti. Bu örgüt, 1907'de Ahmed Rıza çevresiyle birleşti ve yeni bileşimin ismi önce Terakki ve İttihad, sonra da yeniden İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) oldu (Zürcher, 2005: 106). Bu ittifakla örgütün ihtilalci yönü güç kazandı, askeriye içindeki örgütlülük oranı arttı (Hanioğlu, 2001: 480).

4. 1908 Devrimi: Kozmopolitanizmin Kısa Yazı

Makedonya ayrılıkçı güçlerin etkisini en yakından hisseden bölgeydi. İTC bölgede ayrılıkçı Sırp ve Bulgar komitacılarıyla mücadele içinde serpildi. Bölgenin büyük ve kozmopolit kenti Selanik istibdat karşıtı hareketin merkezi haline geldi. Devrimin fitili Temmuz ayında ateşlendi. 3 Temmuz'da Kolağası Niyazi Bey iki yüz civarında adamıyla dağa çıktı. Sultan ve çevresi olayı başlangıçta polisiye tedbirlerle bastırılabilir sınırlı bir kalkışma olarak gördü. Bu sırada halka Cemiyet'in Batı yanlısı, Avrupa Devletlerine ise Hristiyan düşmanı olduğunu söylemekten geri kalmadılar. İTC ise Batı ile husumet içinde görünmekten ısrarla kaçınıyordu. Bu sırada isyan giderek büyüdü ve ordu devreye girdi. İsyanı bastırmak için bölgeye gönderilen Şemsi Paşa 7 Temmuz'da Manastır'da öldürüldü. 20 Temmuz'da Manastırlı Müslümanlar meşrutiyet talebiyle ayaklandı. 23 Temmuz'da İTC Balkan kent ve kasabalarında meşrutiyet ilanını duyurmaya başladı. Çaresiz kalan Abdülhamid uzlaşmayı seçti (Ahmad, 1999: 20-29). 24 Temmuz'da Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girdi ve "Hürriyet" yani İkinci Meşrutiyet ilan edildi (Çavdar, 1991: 35-6).

Osmanlı tarihinde ilk defa kitlesel olayların tetiklediği, kitle desteğine dayanan bir rejim değişikliği söz konusuydu. Halkın kutlamalara gösterdiği yoğun katılım, devrimin kitlesel boyutunun göstergesiydi (Kansu, 2002: 152-153). Artık çok partili rejim başlıyordu. İTC'nin çoğunluğunu oluşturan genç subay ve memurların hükümet üyesi olarak kabulü mümkün olmadığından ve bu kimselerin kendilerini yeterli görmemesi nedeniyle Cemiyet iktidarı doğrudan ele geçirmedi. Hükümeti nispeten liberal bir devlet adamı olan Kamil Paşa'ya bırakarak, kendisine anayasayı korumakla görevli bir tür denetçi rolü biçti (Ahmad, 1999: 32). Bu süreçte kamu özgürlüklerinin yelpazesi genişledi. Toplanma ve dernek kurma özgürlükleri yasallaştı (Tunaya, 1988: 3). Basın üzerindeki sansür kalktı. Özgürlüğün ilk sosyal göstergeleri, demiryolu işçilerinden un fabrikalarına ve tramvay işçilerine dek yayılan grev dalgası oldu. Bunu ülkenin ilk kadın hareketi izledi (Çavdar, 1991: 37-39). Artık "tebaa" anlayışı terk ediliyordu. Devrim yeni bir devlet ve vatandaşlık anlayışını simgeliyordu (Kansu, 2002: 218). İç hukukuna sahip cemaatlerin kendi toplumları üzerindeki tarihi otoritesini simgeleyen "Millet Sistemi" kaldırıldı. Bireyleri dini ve yerel bağlarıyla tanımlayan geleneksel zihniyet hırpalandı. Türkçülük, düşünsel temeli giderek belirginleşmekle birlikte, henüz başat motif değildi. İstibdadı yıkan genç subaylar, "İmparatorluğu sağlamlaştırmak ve daha fazla bir Avrupa devletine benzer kılmak ihtiyacını hissediyorlardı. Onların büyük bölümü Türk milliyetçisi olmaktan ziyade hâlâ yürekte Osmanlı vatanseverleriydi" (Bayly, 2014: 286). Bu yönüyle 1908, kozmopolit Osmanlılık düşüncesinin son güçlü atılımını simgeledi. Aynı yılın Kasım sonu ile Aralık başında Meclis-i Mebusan seçimleri yapıldı. "İmparatorluğun bütün unsurları Meclis'te temsil edilmişti... 288 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü Musevi'ydi" (Ahmad, 1999: 47).

Devrimi izleyen dönemde İttihatçılar tarım alanında orta ve zengin çiftçiyi gözetken politikalar uyguladılar. Bu kesimler savaş döneminde, üretimdeki düşüşe karşın hatırı sayılır kazanç elde edeceklerdi (Boratav, 2005: 36-37). Aslında cemiyet içinde toprak reformu ve köylüye ucuz kredi sağlama yanlısı bir kesim de vardı. Böylesi bir tavrın geniş köylü kesimlerini rejime kazandırma ihtimali yüksekti. Ancak İttihatçılar, toprak sahiplerinin gücünü kırarak bu politikayı uygulamaktan kaçındı. Zira öşürün kaldırılıp köylü üretiminin sekteye uğratılması, vergi sisteminin derin bir yeniden yapılanma sürecine tabi kılınmasını gerektiriyordu. "Köylüye

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

toprak dağıtımı ve ucuz kredi sağlama fikri bu nedenle terk edildi” (Ahmad, 2012: 57). İTC kurucularından Ahmed Rıza, bu politikayı şöyle gerekçelendiriyordu: “Meşrutiyet'in ilânından sonra büyük ve ciddî ıslahat [iyileştirmeler] yapılamazdı; çünkü para yoktu, güvenlik sağlanamamıştı. Ulusun geleceği tehlikedeydi. Bosna, Hersek sorunları yeni çıkmıştı. Softalarla, hainler, şeriat istiyorlardı” (Ahmed Rıza, 2001: 51).

İTC ülkenin en güçlü örgütlü yapısıydı. Ancak Prens Sabahattin ve Mizancı Murat gibi Jön Türklerin başını çektiği İTC karşıtları güçlü bir muhalefet sergilemeye başladı. Muhalefetin elindeki en önemli örgütsel yapı liberal eğilimli Ahrar Fırkası idi. Fırka seçimlerde Prens Sabahattin ve Sadrazam Kamil Paşa gibi tanınmış adaylarına karşın hezimetle uğramıştı. İşin aslı, hem onlar örgütlenmeye zaman bulamamışlar, hem de İTC çoğu yerde cemiyet üyelerinden çok yerel düzeyde öne çıkan isimleri aday göstererek zafere uzanmıştı (Zürcher, 2005: 107). İTC Kamil Paşa'yı Şubat ayında parlamenter yollarla düşürdü. Yerine geçen isim örgütün kendisine yakın bulduğu Hüseyin Hilmi Paşa'ydı (Zürcher, 2005: 107). Bu olayı izleyen iki ay boyunca muhalefet, İTC karşıtı güçlü bir basın kampanyası yürüttü. “Kamil Paşa'nın düşüşü, İngiliz Büyükelçiliği'yle Türkiye'de çıkarları olan İngilizlerce saygınlıklarına indirilen bir darbe olarak yorumlandığından; İngiliz basını da bu kampanyaya katıldı” (Ahmad, 2012: 57). İttihatçılar da bu saldırılara Tanin gazetesinin başını çektiği kendi yayınlarıyla cevap verdi. 6 Nisan günü muhalif Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi bir suikast sonucu öldürüldü. 7 Nisan'daki cenaze töreni İTC karşıtı kitlesel bir gösteriye dönüştü (Ahmad, 2012: 60). Bunu birkaç gün sonra patlak verecek şeriatçı 31 Mart (13 Nisan) karşı devrim girişimi izleyecekti.

İTC karşısındaki muhalefet eski Jön Türkler'den ibaret değildi. Tarikat liderleri ve daha alt düzeydeki ulemeden oluşan şeriatçı çevreler daha 1908 Ekim'inde şiddetli gösteriler düzenlemişti. Talepleri, bar ve tiyatroların kapatılması, fotoğraf çekmenin yasaklanması ve kadınların sokakta dolaşmasının sınırlandırılmasıydı (Zürcher, 2005: 108). Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti'nin kurduğu Volkan gazetesi çevresinde kümelenen şeriatçı kesim, Hasan Fehmi cinayetinin hemen öncesinde İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti adı altında örgütlendi. Örgüt, tutucu kesimlere hitap eden etkin bir propaganda faaliyeti yürüttü. Volkan gazetesi dindar mebuslar ve sıradan askerleri etkisi altına aldı (Ahmad, 2012: 61). Alaylı subayların geri plana atılması ve mekteplilerin katı bir Prusya disiplini dayatmaları, ordudaki huzursuzluğun esas gerekçeleriydi (Çavdar, 1991: 49). “Son hesaplaşmada, karşıdevrim, Yeniçeriler gününden kalma geleneksel bir asker-softa işbirliğinin devamıydı” (Ahmad, 2012: 63).

Ayaklanma, Birinci Ordu'ya bağlı birliklerde başladı. İsyancı askerler başlarındaki softalarla beraber Sultanahmet'te, Meclisi Mebusan'ın önünde toplandı. İstekleri şunlardı: Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi azledilmeli, Hüseyin Cahit, Ahmet Rıza, Rahmi ve Talat Beyler milletvekilliğinden uzaklaştırılmalı, şeriat hükümleri uygulanmalı, işten çıkarılan alaylı askerler tekrar orduya dönmeli, hiçbir asker bu eylemlerinden dolayı suçlanmamalı (Çavdar, 1991: 51). Ardından isyancılar Yıldız Sarayı'na giderek Abdülhamid'e bağlılıklarını sundular. Sultan balkona çıkarak onları selamladı. Bu süreçte yirmiyeye yakın mektepli subay ile Hüseyin Cahit ve Ahmet Rıza'ya benzetilen Adliye Nazırı ve Lazkiye milletvekili öldürüldü. İttihatçı gazeteler yağmalandı. Kontrolü yitirdiğini düşünen Hüseyin Hilmi Paşa Saray'a giderek kabinesinin istifasını sundu. Abdülhamid istifayı duraksamaksızın kabul etti. Ancak isyancıların göz ardı ettiği bir husus vardı ki, o da İTC'nin Makedonya'daki büyük nüfuzuydu. İsyan haberi Selanik'e ulaştığında, Abdülhamid Anayasayı ihlal etmekle ve meşru hükümeti yıkmakla suçlandı; İttihatçıların yeni

kurulan Tevfik Paşa kabinesini tanımadığı duyuruldu (Ahmad, 2012: 65). Makedonya’da bir ordu toplandı ve İstanbul’a doğru harekete geçti. Hareket Ordusu adı verilen, Mahmut Şevket Paşa komutasındaki ordu isyancıları kısa sürede bertaraf etti. Ardından II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine kardeşi Reşat Efendi, “V. Mehmed” unvanıyla padişah ilan edildi (Çavdar, 1991: 52-53).

Karşı devrim sürecinin ardından Ahrar Fırkası feshedildi. İttihatçılar ise kabine dışında kalma politikalarını gözden geçirdi. İlerleyen süreçte Sait Paşa kabinesine, Cavit Bey Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı), Adil Bey Dâhiliye Nazırı, Talat Bey Posta ve Telgraf Nazırı olarak girerken; Sait Halim Paşa Şura-yı Devlet Reisi (Danıştay Başkanı) olacak, Ahmet Rıza’da Ayan Meclisi’ne girecekti (Ahmad, 2012: 131). Ortalığın durulduğu 1910 yılı Haziran’ında Seda-i Millet gazetesi yazarı Ahmet Samim’in uğradığı suikasti, İTC Hasan Fehmi cinayeti sonrasına benzer bir atmosfer arzulayanların işi olarak nitelendirerek muhalifleri suçladı. Ancak muhalefeti esas hareketlendiren olay, İtalya’nın 29 Eylül 1911’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilanı oldu. İTC’nin askeri kanadı Alman yanlıydı ancak İtalyanların Alman müttefikleri olması, ülkede İngiliz sempatisini yeniden canlandırdı. İşte Hürriyet ve İtilaf Fırkası savaşın tozu dumanı içinde hayat buldu.

İTC giderek Almanlara yanaşırken, Hürriyet ve İtilaf sonuna dek İngiliz yanlısı kalacaktı. Hürriyet ve İtilaf liberal argümanlarla ortaya çıkmıştı ancak karmaşık bir kompozisyona sahipti ve esasen İTC karşıtı hareketlerin bir bileşimiydi. Parti mecliste yetmiş yakın isimle temsil edildi. 11 Aralık’taki İstanbul ara seçimini bir oy farkla da olsa kazandı. Endişelenen İTC, “anayasanın meclisin feshine dair 35. maddesinin değiştirilmesini gündeme getirdi. Değişiklik teklifinin kendilerini ezmek için bir tuzak olduğunu ileri süren Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu değişikliğin meclisten geçirilmesini engelledi. Bunun üzerine hükümet anayasanın 7. maddesi uyarınca meclisi padişah iradesiyle feshettirdi” (Birinci, 1998: 508). Meclis’in feshi, yeni bir seçim dönemi demekti. İTC taşradaki idari mekanizmaya hâkimdi ve seçimi kolayca kazanmayı umut ediyordu. Nitekim Meclis-i Mebûsan’ın kapatılmasını izleyen üç ayın sonunda yeni seçimler yapıldı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası meclisten uzaklaştırıldı (Birinci, 1998: 508). Ocak ayındaki seçimin ardından 13 Nisan 1912’de Meclis muhalif unsurlardan arınmış olarak yeniden açılacaktı. İttihatçılar siyasi arenada rakipsiz görünüyordu ancak Arnavutluk’ta çıkan isyanı bastırmak üzere gönderilen askerler arasından İttihatçı karşıtı bir grup Mayıs ve Haziran aylarında “Halâskâr Zâbitân” adıyla örgütlendi ve dağa çıktı (Küçük, 1991: 389).

Halâskâr Zâbitân’ın amacı, “iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin elinden almak ve ‘yasal hükümet’i geri getirmekti. Ayrıca, silahlı kuvvetlerin siyasetten çekilmesini ve hükümetin, siyaset adamlarıyla devlet memurlarına bırakılmasını istiyorlardı” (Ahmad, 2012: 134). Grubun İstanbul’daki üyeleri bir hükümet muhtırası verdiler. Muhtıra meclisin dağıtılarak, Kamil Paşa önderliğinde yeni bir hükümet kurulması gerektiğini vurguluyordu. Aksi halde yönetime el koyulacaktı (Küçük, 1991: 389). Hükümet durumun vahametini kavradı. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından hazırlanan ve askeri siyasetten meneden kanun gecikmiş bir hamleydi. İsyân hareketi devam ettiği için Mahmut Şevket Paşa Temmuz başında görevinden istifa etti. İstifa bir hükümet bunalımı doğurdu ve sonuçta 12 Temmuz’da İttihatçı destekli Sait Paşa hükümeti düştü. Ardından, siyaset üstü olduğu söylenen Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kuruldu. “Böylelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk kez tam manasıyla muhalefete geçmiş oldu” (Polat, 2019: 309). Yeni hükümet İttihatçıların çoğunlukta bulunduğu meclisten

güvenoyu alamayınca padişah sadrazamın isteğiyle parlamentoyu feshetti (Küçük, 1991: 389). Ancak hükümet görevine devam etti. Bu sırada imparatorluğun yumuşak karnı Balkanlar'da savaş davulları vurmaya başlamıştı.

Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ krallıklarından oluşan müttefikler Ekim başında Osmanlı'ya taleplerini ilettiler. "Babiali'den, büyük devletlerin onayıyla Makedonya'ya İsviçreli ya da Belçikalı bir genel vali ataması, yerel yasama meclisleri ve yerel jandarma örgütü kurması ve Büyük Avrupa Devletleri'nin büyükelçileri ile Balkan devletleri temsilcilerinin denetiminde reform yapması isteniyordu" (Ahmad, 2012: 141). İçişlerine böylesi bir müdahale kabul edilebilir gibi değildi. Savaş Ekim ayında başladı. Ekim ortasında İtalya ile barış imzalandı. Ancak Balkanlarda artarda gelen kötü sonuçlar karşısında hükümet istifa etti. 29 Ekim'de Bab-ı Ali, "İngiliz dostu, eski sadrazam ve deneyimli politikacı" Kamil Paşa'yı göreve çağırdı (Ahmad, 2012: 142). Yine de İngilizlerden umulan Osmanlı yanlısı müdahale bir türlü gerçekleşmedi. Aksine bütün Rumeli ve Ege adaları yitirildi, Trablusgarp elden çıktı. Bu süreçte devlette İttihatçı temizliği başladı. Kimi ünlü İttihatçılar yurt dışına kaçtı, kimileri sürüldü. Hükümet büyük devletlerin tüm taleplerini kabul etme eğilimine girdi. Barış görüşmeleri yılsonunda Londra'da başladı. Osmanlı-Avrupa sınırının Midye-Enez hattına taşınması öngörülüyordu. Bu da Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılması demekti. Bu sırada Kamil Paşa hükümetini devirmek için koşulların müsait olduğunu düşünen İttihatçılar, bir darbe ile iktidarı ele geçirmeyi tasarladılar.

23 Ocak 1913 tarihinde başlarında Enver Bey'in bulunduğu küçük bir grup İttihatçı, Bâb-ı Âli'deki Bakanlar Kurulu toplantısını bastı. Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın da aralarında bulunduğu birkaç hükümet görevlisi çıkan arbedede öldürüldü. İttihatçılar Sadrazam Kamil Paşa'ya bir istifa metni hazırlatarak imzalatıldılar (Küçük, 1991: 390). Erkân-ı Harbiye Reisi Mahmut Şevket Paşa sadrazam ilân edildi. İttihatçılar dizginleri tam anlamıyla ele almadan harekete geçmek gerektiğini kavrayan muhalifler, 15 Haziran 1913'de düzenledikleri suikastla Mahmut Şevket Paşa'yı öldürdüler. Çıkan karışıklıkta bir halk ayaklanmasıyla tekrar iktidara el koymayı umuyorlardı (Çavdar, 1991: 77). Ancak İttihatçılar duruma hâkim olmayı başarıp ve büyük bir muhalif avı başlattılar. Komploya karıştığı varsayılan kimseler sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı (Çavdar, 1991: 79). Yeni kurulan Sait Halim Paşa hükümeti, İttihatçıların mutlak hâkimiyetini vurguluyordu. Kısa süre sonra Balkan devletlerinin kendi aralarında düştükleri anlaşmazlıktan faydalanarak Edirne'yi tartışmasız biçimde Osmanlı topraklarına katmayı başaran İttihatçılar, kamuoyunda büyük itibar kazandı.

Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığında ülke fiilen, Enver, Talat ve Cemal Paşaların yönetimine girdi. Bu ekibin iktidarı, İTC içindeki askeri kanadın zaferini simgeliyordu. Bu dönemde, siyasetle parti, partiyle devlet giderek özdeşleşti (Ünsal, 1998: 15). Böylece "Türk modernleşmesi, liberal-parlamentar bir çerçeveden askeri-diktatoryal bir çerçeveye; halkın laik-emperyal siyasi bağlılığını sağlama umudundan, katıksız bir Türk milliyetçiliği gerçekliğine kaydı" (Hobsbawm, 1999: 308). Oysa 1908 Devrimi patlak verdiğinde ülkede milliyetçilik akımının varlığı dahi tartışmalıydı. "Hiçbir yayın organı, hiçbir örgüt bu düşünceyi savunmuyor, hiçbir siyaset adamı ve parti bu konuda açık bir tutum takınmıyordu. Siyasal ve entelektüel sahne 'Baticılar', 'Osmanlıcılar'... ve 'İslamcılar' tarafından işgal edilmişti" (Georgeon, 1999: 60). Ancak dünya savaşına dek geçen sürede, milliyetçilik ülkede başat siyasi akım haline geldi.

İttihatçıları milliyetçi hattı savunmaya götüren bir dizi yapısal gerekçe söz konusuydu. Bunlardan ilki Balkanların kaybıydı. Bu kaybın ardından Osmanlı, artık Anadolu ve Arap illerinden mürekkep bir doğu devleti konumuna düştü. Nüfusun ağırlığı iyiden iyiye Türklere kaydı (Georgeon, 1999: 60). Ancak Balkanların kaybı ile Türkçülüğün yükselişi arasındaki ilişki demografik boyutun ötesine geçiyordu. Balkanlar Osmanlı'nın Batı'ya açılan yüzüydü ve bayındırlık faaliyetlerinin esaslı kısmı burada yoğunlaşmıştı (İnalcık, 1993: 23-26). Dolayısıyla bölgedeki gayri-Müslim halkların başkaldırısı, İTC ileri gelenlerinde ihanet, öfke ve düş kırıklığı karışımı hisler uyandırdı. Balkanlı orduların savaştaki acımasız tutumu ülkedeki Türkçü ajitasyonu körükledi. Kıyıma uğrayan Osmanlı askerlerine karşı Batı'nın kayıtsız tutumu, Tanzimatçıların Batılılara atfettiği "yüksek medeniyet değerlerinin" birer safsata olduğu kanaatine yol açtı (Bora, 2017: 209). İkinci olarak Türkçüler, ekonomik bağımsızlığın önündeki en büyük engelin Osmanlı ile Avrupa arasındaki eşitsiz ilişki olduğunu tespit etmişlerdi (Georgeon, 1999: 130-131). "Türk milliyetçileri Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bu liberalizm anlayışının yıkıcılığından yakınarak, bir milli ekonomi arayışına girmişti (Georgeon, 1999: 131). Bundan böyle Tanzimat'ın liberal ekonomi politikasının eleştirisi, liberal kültürel atmosferin eleştirisiyle el ele yürüdü. Tanzimat'ın Batılı kültürel değerlere düşkünlüğü taklitçilik ve yapmacıklık olarak damgalandı. Bilhassa I. Dünya savaşına dek yayımlanan romanların neredeyse hepsinin ana teması "alaturka ile alafranga karşıtlığı" ekseninde kurgulandı (Duben & Behar, 2014: 217). Yahya Kemal Beyatlı, anılarında dönemin entelektüel atmosferini şöyle tasvir ediyordu: "Ben, bizim kendi milletimizin uyandırılması, milli bir ceryan açılması, Türklüğün idrak edilmesi müddeasında idim. Bu düşüncümde Paris'teki Bulgarların, Rumların, Sırların yaptıkları mitinglerde ızhar ve ifade ettikleri milli şuurun ve milliyet mefhumunu ne kadar yeni bir sahada kabul ettiklerinin tesiri vardı" (Beyatlı: 1960: 44).

Dünya Savaşı arifesinde Almanlar, tıpkı bir zamanlar II. Abdülhamid'in İslamcı ideolojisini destekledikleri gibi, İTC'nin Pan-Türkist ideolojisini destekledi. Bu da Osmanlı'nın liberal Batı'dan kopuşunu hızlandırdı (Rathmann, 2001). Milliyetçilik akımının gücü, iktidar partisinin ideolojisiyle bütünleşmesinden ileri geldi. Partinin merkez komite üyesi ve resmi ideoloğu Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışı belirleyiciydi. Gökalp bilhassa orta sınıf İstanbullu ailelerin Batılı yaşam tarzına büyük yatkınlık benimsediğini görmüştü. İşte bu olguya meşruiyet kazandırmak için "ve onu kendi yeni Türk toplumu imajına bağlamak amacıyla, yarı efsanevi bir Türki geçmişe yaslandı" (Duben & Behar, 2014: 224-225). Gökalp'in şeması, "Türk milleti, İslam ümmeti ve Garp medeniyetinin" eklektik bir bileşkesini içeriyordu. Batının sinai uygarlığını benimsemekle birlikte, kültürel bakımdan ayrıksılığı öne çıkarıyordu. "Akçuraoğlu Yusuf, Ömer Seyfettin, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Köprülüzade M. Fuat, Ahmet Agayef (Ağaoğlu)" gibi isimler, akımın diğer önde gelen temsilcileriydi (Tunaya, 1988: 11). Hedefleri, "etnik açıdan türdeş" bir millet yaratmaktı. Ağırlığı Rus topraklarında yaşayanlardan oluşan Türkçe konuşan halkları bir araya getirmeyi amaçlayan laik ve milliyetçi bir tasarı peşine düştüler (Hobsbawm, 1999: 308). Balkan Savaşları Osmanlı topraklarında Türklük bilincini güçlendirmişti. Şimdi sırada ülke dışındaki Türklerle birleşerek kurulacak "Turan" adlı büyük ülke vardı.

İTC liderleri I. Dünya Savaşı'nın, Almanların siyasi emelleriyle de uyumlu olarak, bu büyük ülkenin yolunu açacak fırsat olduğunu düşündüler. Birçok kabine üyesinin dahi haberi olmadan, 2 Ağustos 1914'te Almanlarla bir ittifak anlaşması imzaladılar (Çavdar, 1991: 82). İleride İTC önderlerinden Talat Paşa bu ittifakı şu sözlerle meşru kılacaktı: "Hepimiz şu kanaatte

idik ki, mevcudiyetini muhafaza edebilmesi için Türkiye'nin böyle bir Avrupa devleti ile ittifak etmesi elzemdi ve Türkiye ancak ilim, sanat ve sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile kendi mevcudiyeti ve terakkisini temin edebilirdi (Talat Paşa, 1946: 23-24).

Savaşla birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Türk sermayeli İtibar-ı Milli Bankası ve küçük üreticileri bünyesinde toplayan anonim şirketler kuruldu. Bu şirketlerin ilki, 1915 tarihli Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi oldu. "Şirketin... sermayesinin yarısı Anadolu tüccarına ödetilmiş, hisse senedi sahiplerinin Osmanlı uyruğu olması şart koşulmuştu" (Toprak, 1995: 90-92). Ne var ki söz konusu dönemde bir Osmanlı Sanayiinin varlığından söz etmek hayli güçtü. Öyle ki, 1913 ve 1915 tarihli sanayi sayımları ülkenin en gelişmiş Batı kısmındaki tesisleri şöyle sıralıyordu: "20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 'sair' dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikası" (Boratav, 2005: 20).

Savaş yenilgiyle sonuçlandı. Bu sonuç, "Turan" düşünün sona erişini simgeledi. 2 Kasım 1918'de Talat, Enver, Cemal ve bazı yakın arkadaşları ülkeden kaçtı. 5 Kasım'da İTC feshedildi ve Ziya Gökalp'in de aralarında bulunduğu geride kalan önderler Malta'ya sürüldü (Çavdar, 1991: 85-86). 1919 yılında işgal kuvvetlerine karşı milliyetçilerce başlatılan Kurtuluş Savaşı 1922'de zaferle sonuçlandı ve 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edildi. Böylece ülkenin Batılılaşma tarihinde bir fasıl kapandı.

5. Sonuç

Osmanlı Batılılaşması, açıktır ki, tavandan dayatılan bir hamleydi. Tehdit altındaki bir devleti korumak amacıyla modernleşme olgusunun araçsallaştırılması anlamına geliyordu (Therborn, 2010: 46). Osmanlı elitleri Batı'nın ekonomik, teknolojik, askeri ve siyasi gücü arttıkça, henüz on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren, ona daha fazla kayıtsız kalamayacaklarının farkına varmışlardı. İlk yenilikçiler işe ordudan başladı. Zira Batı karşısında uğranılan hezimetleri geleneksel yöntemlerle engellemenin imkânsız olduğunu anlamışlardı. Ancak Batı'nın üstünlüğünü sadece ve sadece onun teknolojik gelişmişliğine bağlayarak ilk hatayı yapmışlardı. On yedinci yüzyıl sonu ve on sekizinci yüzyıl başlarında Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkeler karşısında bir dizi sosyoekonomik avantajı söz konusuydu. İlk olarak, Avrupa'da küçük toprak parçaları için girişilen rekabet savaş teknolojisinin gelişmesini sağlamıştı. Bu da metal işlerinden kimyaya ve camcılığa dek pek çok geleneksel sanayi dalındaki yeniliklerin önünü açmıştı. İkinci olarak, yöneticilerin keyfiyetini sınırlayan hukuki kodların gelişimi, sermaye birikimini ve girişimciliği tetiklemişti. Üçüncü olarak, Avrupalılar devletten bağımsız sivil kurumlar geliştirebilmişlerdi (Bayly, 2014: 119-120). İşte Osmanlı Batılılaşmacılarının bu üç sosyoekonomik unsuru hakkıyla kavrayabildikleri söylenemezdi. İmparatorluk giderek zayıflıyordu. İstanbul'un taşra üzerindeki nüfuzu azalıyordu. Bu da ülkede toplumsal yaşamın duraklaması, hatta yer yer çökmesi anlamına gelmişti (Ivanov, 2007: 435). Toplumsal artığın giderek azaldığı bir dönemde, geleneksel unsurların kemikleşmiş ayrıcalıklarına canhıraş bir şekilde sahip çıkmaları hiç de şaşırtıcı değildi. Bu yüzden Lale Devri gibi görece olarak sakin

dönemlerde Batılılaşma yanlıları öne çıkarken, ekonomik kriz yükseldikçe reaksiyoner güçler ivme kazandı.

On sekizinci yüzyılın temkinli Batılılaşma hamleleri hep Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın akıbetine uğrama korkusuyla sakatlandı. Batılılaşmacılar ilk adımı attıktan sonra durup, olası tepkinin gücünü ve niteliğini kestirmeye çalıştılar. Oysa sanayileşmenin geleneksel sınıfsal yapıyı sarsma imkânından mahrum olduğu bir toplumda, tepkiler hep benzer biçimlerde geliyordu. Benzer kesimler harekete geçerek Batı yanlılarına benzer biçimlerde gözdağı veriyorlardı. Merkezi devlet gücünün akameti, bu yüzyılda Batılılaşmanın kaderini belirledi. II. Mahmud ile yeniden yükselişe geçen, Tanzimat'la zirveye çıkan Batılılaşma hamleleri, merkezi gücün on altıncı yüzyıldan beri belki de en güçlü atılımıyla hayat buldu. Yerel direniş odaklarının gücü kırılmıştı. Batılılaşma yanlısı bürokratların yönetiminde merkezin gücü arttı. Bu artış, on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki hızlı büyüme dönemiyle örtüştü (Keyder, 2014: 11). Ancak Tanzimat'ın Batılılaşma hamleleri yeni ve beklenmedik bir düşmanlık dalgası üretti. Batılılaşmacılar esaslı bir düşünsel hazırlık dönemi geçirmemişti. Hâlihazırdaki kurumlar kendi bünyelerinde bir atılım yapma imkânından mahrumdu. Ancak gümrük kapıları çoktan açılmıştı. Bu aşamada Tanzimatçılar öykündükleri Batı gibi, eskiyi tamamen yıkıp, köhnemiş kurumları tamamen ortadan kaldırmaya cesaret edemediler. Bunda öngörüsüzlüklerinin mi yoksa on sekizinci yüzyıldan devraldıkları korkularının mı baskın çıktığı belirsizdir. Ancak kesin bir husus vardır ki, onlar kendi haline bırakılan geleneksel kurumlar ile Tanzimat'ın yeni kurumlarını bir arada yaşatma yolunu seçtiler. Bu durum bütün bir sosyal hayatı iki ayrı anlam dünyasına bölerek parçaladı. 1856'nın Islahat Fermanı, yeni hayata intibakta bir adım öne çıkan gayri-Müslim kesimler ile geleneksel hayata daha bağlı olan Müslümanlar arasında kayda değer bir ayrışma yarattı. Batı düşmanlığı, sömürgeci güçlerin şirketlerinde çalışan, onlarla iş gören Osmanlı vatandaşları nezdinde somut bir hedefe odaklandı.

On dokuzuncu yüzyıldaki 1873 ile 1896 yılları arasına yayılan büyük ekonomik kriz "ideolojik muhafazakârlık dönemini başlattı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma yanlılarının geçici yenilgisine yol açtı" (Keyder, 2014: 11). Bu dönemde Sultan Abdülhamid "ilk Osmanlı sultanlarının otokratik iktidar anlayışlarına döndü" (McNeill, 2001: 688). Yine de bu esnada teknik gelişmeleri şevkle destekledi. Hatta döneminde, "Sanayiden askeriye, istatistik-sayım çalışmalarıyla ve fotoğraf arşiviyle desteklenen ve önceliği daima devletin eylem kapasitesini artırmak olan bir rasyonaliteye dayanan bir ıslahat seferberliği başladı" (Bora, 2017: 33). Abdülhamid'in İslamcılığı, yeni bir toplum yaratmayı amaçlayan Tanzimat'tan ayrıştıyordu. O Tanzimat'ın hayal kırıklıklarının üzerine İslamcı bir şal örtmek niyetindeydi. Ancak uyguladığı baskı yöntemleri genç subay, bürokrat ve aydınların yeraltında örgütlenmeye başlamasıyla sonuçlandı. Onlar sultanın uygulamalarını devletin bütünlüğüne bir tehdit gözüyle bakıyorlardı (Parla, 1993: 26). Tarihe Jön-Türkler olarak geçecek muhalifler, yirminci yüzyıla birlikte liberalizm ve milliyetçilik gibi Batı kökenli fikir akımlarına açılan genç ve eğitilmiş kesimlerdi. Ancak Batı'ya iktisadi ve siyasi bağımlılığı yüksek sesle eleştiren isimler yine bu kesimden çıktı.

Jön Türkler, Japonların 1905 yılında Ruslar karşısında elde ettiği parlak zaferle büyülenmişti. Bu başarıyı, geleneksel inanç ve değerleri koruyarak da modernleşmenin başarılacağı şeklinde yorumladılar. Japon örneği tüm toplumsal kesimlerde tartışıldı. Ancak bu ülkenin hem coğrafi hem de kültürel uzaklığı bu tartışmadan yaratıcı bir sonuç çıkmasına engeldi (Georgeon, 1999: 102). Yine de bürokrasinin militan kanadı ülkede üstünlüğü ele geçirdi ve

devleti emperyalistlerin neden olduğu çözülmeye karşı savunmaya girişti (Keyder, 2014: 11). Bu militan kadronun en büyük başarısı 1908 Devrimi oldu. Onlar Osmanlı millet sisteminin ürettiği geleneksel toplum yapısını kırmayı amaçlıyordu. Arzuları, kendi içlerinde büyük ölçüde özerk davranabilen etnik, dini ve ulusal cemaatlerden oluşan yapılanmayı kırarak, vatandaşlık bağlarıyla bir araya gelen bireylerden oluşan demokratik bir yapı kurabilmeyi (Kansu, 2002: 217-218). Jön-Türkler'in milliyetçi ve Almancı asker ağırlıklı kanadı ile nispeten liberal ve İngiliz yanlısı kanadının çatışmasından ilk kesim zaferle çıktı. Ancak bu çatışma, devrimin özgürlükçü atmosferini gölgeledi.

Balkan Savaşı bozgunuyla birlikte Osmanlı aydınları geçmişten kaynaklanan hatalarla hesaplaşmaya yöneldi. Yeni Osmanlılar'la başlayan Tanzimat eleştirisi ileri bir aşamaya taşındı. Zira Tanzimatçılar, imparatorluğun parçalanmasını önleyememişti (Georgeon, 1999: 98). Onlar Batı'nın sadece bir karikatürünü ithal etmişlerdi. Böylece kendi toplumsal gerçekliğinden kopuk "Tanzimat züppesi" figürü, bir alay ve nefret objesi haline geldi. Bu sırada İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri Batı Avrupa modelinden giderek uzaklaştı ve devrin yükselen yıldızı Almanya'nın militarist modeline yanaştı. Türk milliyetçiliği akımı, İTC'nin resmi politikası "Osmanlılık"ı yerle bir etti. Ancak parti önderlerinin dünya Türklerini birleştiren düşsel ülke "Turan"ı kurma hayalleri de büyük savaşın kargaşası içinde berhava oldu. Buna karşın savaş yıllarında Müslüman ve Türk kelimeleri giderek özdeşleşti. Kozmopolit Batılılaşma düşüncesi Tanzimat'tan arta kalan bir çarpıklık olarak damgalandı ve gözden düştü.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. N. Yavuz (Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (11. Baskı). Y. Alogan (Çev.). İstanbul: Kaynak.
- Ahmed Rıza (2001). *Anılar*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- Akman, E. (2012). Tanzimat Hareketleri Karşısında Âşik Seyrânî. *Electronic Turkish Studies*, 7(3), 145-155.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 40, 1-10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arıkan, Z. (2013). Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 43, 551-552. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Artun, T. (1983). *İşlevi, Gelişimi, Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık*. İstanbul: Tekin.
- Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye'nin Düzeni: Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aybar, M. A. (1968). *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Aydın, H. V. (2001). Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12(12), 65-104.
- Aysal, N. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(22), 3-32.

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscoeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

- Bayly, C. A. (2014). *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar, 1780-1914*. M. N. Şellaki (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Belge, M. (2007). Batılılaşma: Türkiye ve Rusya. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modernleşme ve Batıcılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 3, 43-55. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (4. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1960). *Yahya Kemal'in Hatıraları*. N. S. Banarlı (Ed.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Beydilli, K. (2009). Selim III. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 36, 420-425. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Beydilli, K. (2013). Paris Antlaşması. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 34, 169-172. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilaf Fırkası. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 18, 507-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bora, T. (2006). *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (2. Baskı). İstanbul: Birikim.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (2. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Boran, B. S. (1944). Ekonomik ve Sosyal Kanunlara Karşı Gelinmez. *Adımlar*, 1(9), 283-286.
- Boran, B. (2016). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908: 2002* (9. Baskı). Ankara: İmge.
- Bozdoğan, S. (2012). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür* (3. Baskı). T. Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim.
- Acemoğlu, D. & Robinson, J. A. (2016). *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. F. R. Velioğlu (Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Deringil, S. (2007). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* (3. Baskı). G. Çağalı Güven (Çev.) İstanbul: YKY.
- Duben, A. & Behar, C. (2014). *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*. N. Mert (Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Georgeon, F. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)* (3. Baskı). A. Er (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Geyikdağı, V. N. (2011). *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854–1914*. London and New York: I. B.Tauris Publishers.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*. İstanbul: Metis.

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscoeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

- Hanioğlu, M. Ş. (2001). İttihat ve Terakki Cemiyeti. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 23, 476-484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Harman, C. (2013). *Halkların Dünya Tarihi*. U. Kocabaşoğlu (Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Heper, M. (1998). Türkiye’de Unutulan Halk ve Birey. A. Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (43-48). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1999). *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*. V. Aslan (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- İlgürel, M. (1993). Celâli İsyanları. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 7, 252-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalçık, H. (1993). Türkler ve Balkanlar. *Balkanlar*, 9-32. İstanbul: Orta Doğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: 1300-1600*. R. Sezer (Çev.). İstanbul: YKY.
- İnalçık, H. (2006). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. M. Seyitdanlıoğlu & H. İnalçık (Ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (109-132). Ankara: Phoenix.
- İnalçık, H. (2010). *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş.
- İnalçık, H. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?. Ç. Keyder & F. Tabak (Der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (15-33). Z. Altıok (Çev.) (2. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalçık, H. (2016). *Akademik Ders Notları (1938-1986)*. İstanbul: Timaş.
- Ivanov, S. M. (2007). Çağdaşlaşma Sürecinde Rusya'nın ve Türkiye'nin Yazgılarındaki Benzerlik Üzerine (18. Yüzyıl- 20. Yüzyılın Başları). A. Mengi (Ed.), *Ruşen Keleş'e Armağan, VI. Kitap: Demokrasi ve Politika* (433-444). B. Duru (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kansu, A. (2002). *1908 Devrimi* (3. Baskı). A. Erbal (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Karpat, K. H. (2009). *İslam'ın Siyasallaşması* (3. Baskı). Ş. Yalçın (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Keyman, E. F. (2009). Şerif Mardin'i Okumak: Modernleşme, Yorumbilgisel Yaklaşım ve Türkiye. A. Öncü & O. Tekelioğlu (Ed.), *Şerif Mardin'e Armağan* (2. Baskı) (37-63). İstanbul: İletişim.
- Keyder, Ç. (1995). Kimlik Bunalımı, Aydınlar ve Devlet. S. Şen (Ed.), *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu* (151-156). İstanbul: Bağlam.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* (19. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Kutluoğlu, M. H. (2002). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25, 62-65. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küçük, C. (1991). Bâb-ı Âli Baskını. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 4, 389-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küçükömer, İ. (1994). *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam.

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscoeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2007). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne & T. Önder (Ed.). *Şerif Mardin Bütün Eserleri 6: Türkiye’de Toplum ve Siyaset* (35-77). İstanbul: İletişim.
- McGowan, B. (2004). Ayanlar Çağı, 1699-1812. H. İnalçık & D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, C. II* (761-884). S. Andıç (Çev.). İstanbul: Eren.
- McNeill, W. H. (2001). *Dünya Tarihi* (6. Baskı). A. Şenel (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (1985). Batılılaşma Sorunu. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 1*, 134-138. İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (3. Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2016). *Avrupa ve Biz*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914* (4. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Parla, T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm* (2. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Parvus Efendi (2013). *Cihan Harbine Doğru Türkiye*. M. Kürkcügil (Der.). İstanbul: Ayrıntı.
- Polat, H. A. (2019). Halaskâr Zâbitân Müdahalesinden Bâbiâli Baskını’na Osmanlı Bürokrasisinin Siyasetle İmtihani: (Siyasetle İştigal Edilmeyeceğine Dair Taahhütnameler). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 65, 301-341.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. A. Berktay (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Rathmann, L. (2001). *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi*. R. Zarakolu (Çev.). İstanbul: Belge.
- Safa, P. (1943). *Millet ve İnsan*. İstanbul: Akbaba Yayını.
- Talat Paşa (1946). *Talat Paşa’nın Hatıraları*. İstanbul: Güven Yayınevi.
- Tanör, B. (1985). Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 1* (10-26). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tanör, B. (2010). *Anayasal Gelişme Tezleri* (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi.
- Temo, İ. (2000). *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*. İstanbul: Arba.
- Timur, T. (1986). *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayın.
- Timur, T. (1998). Türkiye’de Kimlik, Politika ve Gerçekçilik: Tarihi Bir Panorama. A. Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru* (127-138). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Timur, T. (2006). Osmanlı Mirası. I. C. Schick ve E. A. Tonak (Ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (5. Baskı) (12-37). İstanbul: Belge.
- Therborn, G. (2010). *Marksizmden Post-Marksizme*. D. Evcı (Çev.). Ankara: Dipnot.
- Topçu, N. (2008). *Ahlak Nizamı* (5. Baskı). İstanbul: Dergah.

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (2. Baskı). İstanbul: Hürriyet Vakfı.

Ünsal, A. (1998). Yurttaşlık Zor Zanaat. A. Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (4-36). İstanbul: Tarih Vakfı.

Zürcher, E. J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*. E. Aydınoglu (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethical Approval: The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's author.

The Rise of Anti-Westernism in the Ottoman Society: Economical, Political and Social Foundations

Bahadır Nurol

Extended Abstract

It is possible to read the last two hundred years of the Ottoman Empire as a history of Westernization. This period of time includes efforts to imitate, and in some respects, embrace the West. There are periods, however, in Ottoman history when anti-Westernism is at the forefront. The aim of this paper is to identify these periods of hostility and the socio-economic developments that underlie them. Anti-Westernism in the Ottoman era resembles waves that were sometimes defeated and withdrawn, remained cynical for a long time, but sometimes became extremely powerful. The rise of the waves was related to the social, political, and economic context in which the society is embedded. This paper claims that there are three periods in the Ottoman history when the waves reach their peak.

The first wave refers to the reactions following the Tulip Era, which witnessed the first and timid steps of Westernization. Geographical discoveries from the 16th century caused the Mediterranean basin to lose its commercial importance. Moreover, at the end of the 1700s, wars turned into social and economic disasters rather than being a source of income. Adulteration, which was used to provide additional income, brought the cost of living with it. Economic difficulties played an essential role in the birth and growth of the Celali revolts. As a result of the revolts, the traditional "timar" system became dysfunctional. The first reaction to the trend was to seek ways to return to the "golden age of the past". The first change in attitude towards Western civilization began to emerge as a life-and-death question after the 1699 Treaty of Karlowitz, which documented the Ottoman defeat. The first phase of westernisation started with the "Tulip Era". The state took action to establish factories similar to those in the west and to operate idle mines. Ambassadors were sent to get to know Europe closely. Western values emphasizing personal well-being infiltrated the Ottoman ruling class. Western culture has become the "prestigious culture". However, the developments in the Tulip Era triggered a strong social reaction. Fearing that the printing press would destroy their traditional privileges over knowledge, the ulama launched the first opposition. Enemies of the Grand Vizier joined the opposition ranks. Janissaries and guild shopkeepers considered innovations blasphemous. The masses of people belonging to the lower and middle classes revolted in 1730. The uprising, known as the Patrona Rebellion in history, was the first example of the reactions that followed the Westernization moves and would last until the Republican era.

The second wave crystallized in the reactions that followed the Tanzimat, the most comprehensive Westernization move in Ottoman history. The primary concern of the reformers was to restore the crumbling empire. That is why they wanted to fuse different cultures in the empire with "administrative, legal and economic measures" and to create an Ottoman identity. On the other hand, they were aware that the way to counter centrifugal tendencies was to gain the support of Europe. For this reason, they responded positively to reform demands from the West. Europe's demand was to provide legal guarantees to non-

Muslim business circles doing business with it. The reforms aimed to prepare the infrastructure of civil society needed for economic growth. The first people to benefit from this policy were non-Muslims dealing with foreign trade in port cities. In this process, attempts by local entrepreneurs to establish production facilities failed due to the customs tax regime imposed by the UK. The 1856 Reform Edict envisaged "equality between Muslims and non-Muslims in matters such as taxes, military service, and public employment". The turmoil arising from the implementation of the reforms left its mark on the following period. II. Mahmud suppressed the notables and landlords but could not destroy them. Implementing a new tax in accordance with their wealth increased the tax to be paid by the segments of upper-class society, and the abolition of privileges and exemptions undermined the revenues they infiltrated from the people through drudgery and customs. The clergy, who used to be exempt from taxation, joined the opposition of the notables and aghas. On the other hand, the Tanzimat was deprived of a mass base on which it could lean. The Tanzimat would complete its era with the departure of great names such as Mustafa Reşid, Ali and Fuad Pashas. Indeed, the great economic crisis that hit the last quarter of the 19th century would symbolize a new era of conservatism. During this period, the New Ottomans movement brought two important criticisms to the Tanzimat. The first was about the economy. Accordingly, economic liberalism was handing the country over to the Westerners, turning it into a colony where Muslims were pushed into the background. Secondly, they accused the Tanzimat bureaucrats of betrayal of Islamic values. Then, in 1889, the first known organization of the Young Turks, the Union and Progress, was founded in Istanbul by Military Medical School students. In 1902, the first Young Turk Congress was held. Two trends clashed here. While some considered "aid and intervention of foreign states necessary in order to overthrow Abdulhamid's tyranny", others "rejected foreign intervention and put forward the view of a centrist, monopolistic, constitutional state based on a Turkist-Islamic ideology".

The third great wave corresponds to the nationalist counter-current that followed the 1908 revolution, the last major cosmopolitan breakthrough in Ottoman history, and rose up until the collapse of the empire. On July 23, the ITC started to announce the declaration of constitutionalism in the Balkan cities and towns. Abdulhamid chose to compromise. On July 24, the constitution came into force and "Liberty", that is, the Second Constitutional Monarchy, was proclaimed. In this process, the range of public freedoms expanded. Freedoms of assembly and association were legalized. Censorship on the press has been lifted. The young officers who destroyed the tyranny felt the need to "consolidate the empire and make it more like a European state. In this respect, 1908 symbolized the last powerful leap of Ottoman cosmopolitanism. However, the sharia circles, consisting of sect leaders and lower-level ulama, organized demonstrations as early as October 1908. Their demands were that bars and theatres be closed, photography prohibited, and women restricted from walking on the streets. However, the event that triggered the hostility towards the West was Italy's declaration of war on the Ottoman Empire on September 29, 1911. Meanwhile, war drums were beating in the Balkans, the soft belly of the empire. The war with the allies consisting of the kingdoms of Greece, Serbia, Bulgaria and Montenegro began in October. Peace with Italy was signed in mid-October. However, the government resigned in the face of bad results in the Balkans. On October 29, the Sublime Porte appointed Kamil Pasha, a "friend of Great Britain, former grand vizier and experienced politician". However, the pro-Ottoman

Nurol, B. (2023). Osmanlı Toplumunda Batı Karşıtlığının Yükselişi: İktisadi, Siyasi ve Sosyal Temeller. *Fiscaeconomia*, 7(2), 1647-1673. Doi: 10.25295/fsecon.125742

intervention hoped for by the British never materialized. On the contrary, all Rumeli and Aegean islands were lost. On January 23, 1913, a small group of Unionists led by Enver Bey raided the Council of Ministers meeting in the Sublime Porte. The Unionists had Grand Vizier Kamil Pasha prepare a resignation letter and have it signed. The country was now under the de facto administration of the pro-German Enver, Talat and Cemal Pashas. In this period, the party and the state became increasingly identified. Thus, Turkish modernization shifted from a liberal-parliamentary framework to a reality of pure Turkish nationalism. On the eve of World War, the Germans supported the Pan-Turkist ideology of the ITC, just as they once supported the Islamist ideology of Abdulhamid. These ideological movements accelerated the Ottoman's break with the liberal West. The war ended in defeat. This result symbolized the end of the "Turan" dream.